

UTRECHTSE PIJPENMAKERS

Al eeuwen is Gouda bekend om zijn kaarsen, stroopwafels en vooral om zijn Goudse pijpen. De fabrieken aan de Gouwe produceerden zoveel van deze uiterst breekbare rookinstrumenten, dat nu bij bagger- en graafwerkzaamheden en zelfs bij het ploegen op het land de pijpекoppen naar boven komen.

Sinds kort is er ook bij archeologen belangstelling voor dit broze aardewerk omdat d.m.v. deze gemakkelijk te dateren pijpекopjes, de ouderdom van andere vondsten uit dezelfde aardlaag kunnen worden vastgesteld.

Door het bestuderen van de tekens op deze kopjes en spuurwerk in het Utrechtse Gemeente Archief is gebleken dat ook in de stad Utrecht tabakspijpen werden gemaakt. Vooral in de 18e eeuw, zo vertellen ons deze kopjes hebben enkele Utrechtse families pijpen gemaakt, die hun afzet vonden in en om de stad.

De eerste pijpen

Met de komst van Leicester in 1587 kreeg de stad Utrecht Engelse en Schotse troepen binnen de muren. In 1589 vertrok de graaf weer en met hem het Britse garnizoen. De restanten van het rookgerei waaruit dit krijgsvolk waarschijnlijk rookte, bleven achter in de Utrechtse bodem.

Het bestuderen van deze onbeduidende pijpекopjes leverde verrassende gegevens op over het pijpenmaken in Utrecht.

Alras bleek dat deze kleine pijpекopjes met de typische „spoor“ (zie afb. 1), ook in Engeland gevonden

afb. 1

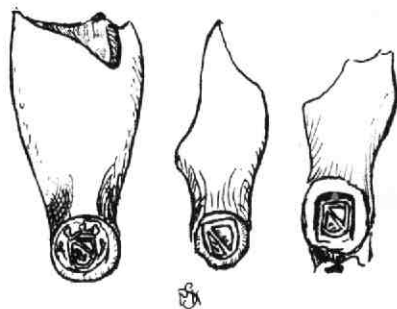
worden. Immers voor 1600 was het roken van het „duivelskruid“ een specifiek Engels gebruik, dat pas met de komst van zeelui en soldaten het vasteland bereikte.

Spoedig kregen ook onze landgenoten, die de tabak voorheen alleen als geneesmiddel kenden, de smaak van het „toebaksdrinken“ te pakken.

Inmiddels had Jacobus I, die koningin Elizabeth in 1603 opvolgde, de toen reeds bloeiende Engelse pijpenindustrie danig aan banden gelegd. Zelfs schreef deze tabakhater een verhandeling tegen het roken.

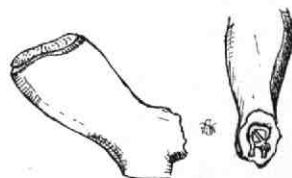
Hierdoor weken de Engelse pijpenmakers uit naar Holland en namen als huurling dienst in het leger van Prins Maurits, totdat het „Twaalfjarig Bestand“, (1609 - 1621), een eind aan hun soldatenbestaan maakte. Velen vestigden zich nu in de grote steden van ons land en namen het pijpenmakersvak weer op. Vooral in Gouda waar de omstandigheden bijzonder gunstig waren, bloeide deze industrie op.

Of in deze beginperiode ook in Utrecht Engelse pijpenmakers neerstreken, is niet bekend omdat er waarschijnlijk door het ontbreken van concurrentie, geen merkjes op de pijpen werden aangebracht.

afb. 2

In ongeveer 1620 verandert dit. Toen werden zeer waarschijnlijk hier ter stede de pijpjes gemaakt met het Utrechtse stadswapen (!) als merk, (zie afb. 2). Van 1625 tot 1645 werd dit wapentje gebruikt door een pijpenmaker, die er zijn initialen I.P. aan toevoegde. (zie afb. 3).

afb. 3

Wie achter deze letters schuilging hebben we in het archief niet kunnen achterhalen. De eerste aanwijzing over Utrechtse pijpenmakers vinden we pas in de archiefstukken uit 1677. Dan wordt de tabakspijpenmaker Jacob Dirksz Deyl „nieuw burger“ van de stad Utrecht.

Tot zover de 17e - eeuw.

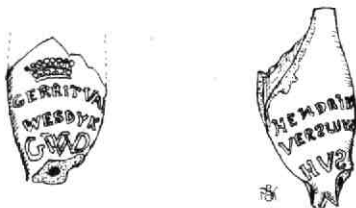
Pijpenmakers in de 18e - eeuw

In „Geschiedenis en beschrijving der stad der Goude” (1817), vermeldt G. J. de Lange van Wijngaarden, dat in Utrecht in de 18e eeuw voornamelijk korte grove tabakspijpen werden gemaakt.

Deze pijpen zijn duidelijk van een mindere kwaliteit en zullen hoofdzakelijk voor afname in de onmiddellijke omgeving bestemd geweest zijn.

Dat we van de makers van deze pijpen meer weten, danken we vooral aan die pijpenmakers, die hun naam voluit op de ketel plaatsten. Het waren de namen Hendrik Versluijs (HVS), en Gerrit van Westdijk (GWD) (1), die de sleutel vormden tot het historisch archiefonderzoek. (zie afb. 4).

afb. 4

Op 14 april 1764 koopt Hendrik Versluijs twee „cameren” of woningen in het gerecht Lauwerecht. Gerrit van Westdijk koopt op 21 juli 1774 een huis van de „zeepzieder binnen de stad” Christiaan Achterberg in dezelfde wijk en krijgt de pottenbakker Cornelis van Blaricom als naaste buur.

Van deze pottenbakkerij zal Gerrit veel profijt ondervonden hebben. Zo lieten Goudse pijpenmakers hun pijpen tegen betaling van bakloon bakken in de ovens van de pottenbakkers, die ook de pijpenpotten (2) vervaardigden.

Met het oog op brandgevaar vanwege de hoge temperatuur in hun ovens woonden de pottenbakkers al vanouds buiten de Weerdpoort, aan de Vecht waarlangs de aanvoer van de klei en turf plaats vond.

Dat ook hier de Utrechtse pijpenmakers hun bedrijven hadden zal uit het voorafgaande duidelijk zijn.

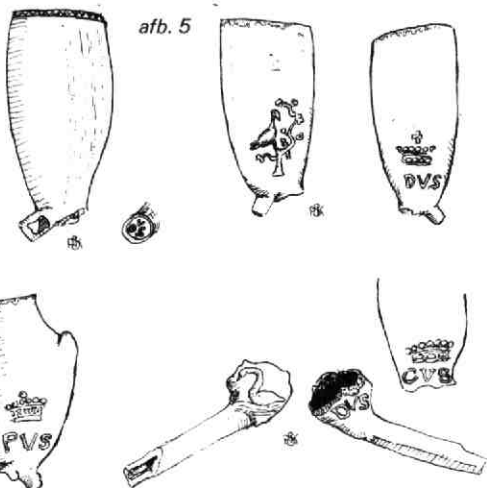
Het stadswapen als bijmerk

Dat er in onze stad niet alleen korte pijpen werden gemaakt, maar ook de langgesteelde „gouwenaar”, vertellen ons de vondsten van enkele fraai „geglaasde” (3) eivormige pijpekoppen met op de hiel (4) het merk DVS en op de zijkant van dit uitsteeksel het Utrechtse stadswapen als bijmerk. (zie afb. 5).

Zij werden omstreeks 1760 gemaakt. (5).

Het Goudse stadswapen werd vanaf 1739 op de zijkant van de hiel aangebracht om de handel in Goudse pijpen te beschermen tegen de praktijken van de pijpenhandelaren. Deze verkochten n.l. gewone soorten pijpen tegen de prijs van betere.

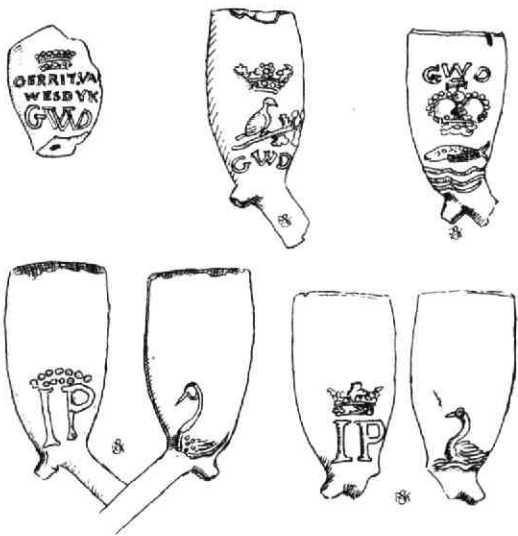
Deze betere soorten of „porceleinen” pijpen kregen als bijmerk één Gouds wapentje op de zijkant van de hiel. (zie afb. 10). De mindere of „slegte” soort kreeg

op beide zijden van de hiel dit wapen, plus de toevoeging S van „slegte”.

Blijkbaar was de maker DVS met dit gebruik goed op de hoogte en plaatste hij als variant voor de betere soort het Utrechtse wapen! (6)

afb. 6

Het stadswapen als handelsmerk

Ook in Gouda werden korte pijpen gemaakt. Deze pijpen kregen al in de vorm het merk van de maker in relief op de kop gedrukt.

Zo voorzag de Goudse pijpenmaker Dirck Block, die al vanaf 1759 het Utrechtse stadswapen als pijpenmaker voerde, zijn korte pijpen van zo'n fraai wapen met twee staande leeuwen en een kroon.

Deze pijp had vooral onder Utrechtse rokers aftrek. Daarom brachten ook Utrechtse makers, zo getuigen

de initialen AVT en IP, een pijp met dit wapen in de handel. (zie afb. 6)

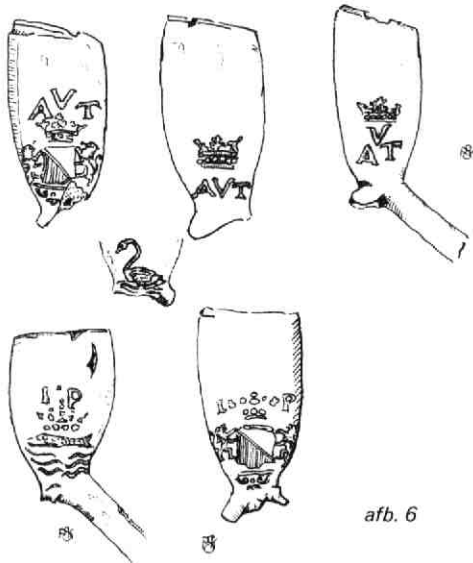
De familie Versluys

Omdat we in HVS reeds Hendrik Versluijs leerden kennen, mogen we aannemen dat de pijpenmakers met de initialen CVS, DVS, PVS en TVS allen tot de familie Versluijs behoorden.

Zo „zetten“ DVS, HVS en PVS van 1750 - 1765, buiten deze letters, op de andere zijde van de pijpekop de afbeelding van een vogel (duif?) op een tak, (zie afbeelding 5 en 8). Kennelijk was dit het handelsmerk van hun familiebedrijfje.

Als variant op dit merk is er een pijp waarop deze vogel gekroond voorkomt. De letters GWD onder de kroon duiden waarschijnlijk op Gerrit van Westdijk. (zie afb. 6).

Van 1765 - 1780 vinden we het drietal Versluijs verenigd met de makers AVT en IP. Nu hebben zij de zwemmende zwaan als handelsmerk. (zie afb. 6, 7 en 8).

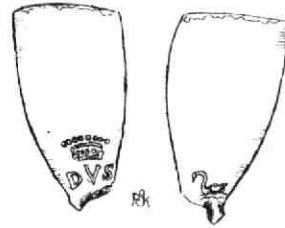
afb. 6

len als enige versiering. Zoals op de afbeeldingen te zien is zijn het AVT, CVS en TVS, allen gekroond. (afb. 6 en 9).

Doordat Utrechtse pijpenmakers niet verenigd waren in een gilde is het niet gelukt om achter alle namen van de pijpenmakers te komen, die hun vignet op de pijpen achterlieten. Meer geluk hadden we met het pijpje, waarop het bekende gekroonde visje prijkt en

afb. 6b

afb. 7

afb. 8

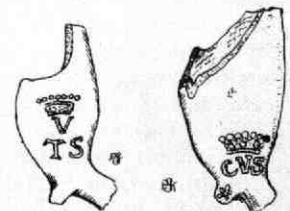
Enkele bekende 18e - eeuwse merken

Ook vinden we in de Utrechtse bodem enige voor verzamelaars bekende merken terug zoals de „gecroonde snoek“.

Voor zo'n pijpje met de toevoeging GWD is Gerrit van Westdijk weer verantwoordelijk. (afb. 6). Ook treffen we dit visje aan met de initialen van de ons reeds bekende maker IP. De letters HVS wijzen op Hendrik Versluijs, die verreweg het actiefst was in het imiteren van bekende Goudse merken. Buiten deze snoek schonk hij ons nog enige pijpjes met de merken de koorddanser en de gekroonde ooievaar. (zie afb. 8)

Dan resten ons nog enkele pijpjes met slechts initia-

afb. 9

de letters SDG, (zie afb. 6b). Dit pijpje moet afkomstig zijn van de pijpenbakker Simon de Graaf, die in 1778 „nieuw burger“ werd van de stad Utrecht.

Het verval in de pijpenindustrie

Dat na 1780 de pijpenindustrie net als Gouda over haar hoogtepunt heen is, is duidelijk zichtbaar aan de kwaliteit van het produkt uit die tijd.

Omdat de koperen vormen door te lang gebruik sletten, zijn de tekens op de kopjes niet goed meer leesbaar. Omdat de tweedelige pijpvormen niet goed meer sloten bieden de pijpen een slordige aanblik. Ook het uitdeuken van de vormen liet duidelijk sporen op de pijpen achter.

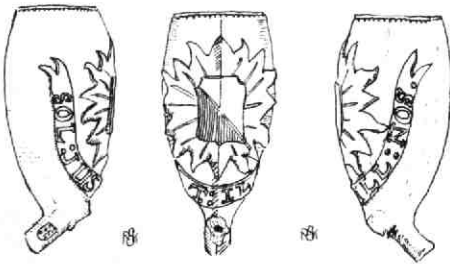
Dat het produkt van de Goudse pijpenmakers hoger werd aangeslagen blijkt uit de vondst van de volgende pijpekoppen. Het betreft een tweetal fraai gestileerde pijpekoppen met het embleem van de Utrechtse universiteit, het Utrechtse stadswapen in een stralende zon. (afb. 10). Op het lint lezen we „SOL JUSTITIAE ILLUSTRAT NOS“. (7).

Waarschijnlijk werden deze pijpen ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van de universiteit in 1786 vervaardigd.

Deze order kwam terecht bij de Goudse pijpenmakers Abraham Boog met het merk „bok + b“ en Jan Woutersz Begeer die het merk „de gekruisde sleutels“ of het wapen van Leiden zette.

Als schril contrast kwam waarschijnlijk het onooglijke pijpje met de vage „sol“ uit de domstad. (zie afb. 11).

afb. 10

De laatste pijpenmakers

Mede door de financiële gevolgen van de oorlog met Frankrijk, besluiten Burgemeesters en Vroedschap van de stad Utrecht tot de invoering van de honderdste penning in mei van het jaar 1793.

Dit was rampzalig voor de „kleine“ handwerkers in de armenwijken en betekende ook voor de Utrechtse pijpenmakers de genadeslag.

Bijzonder erkentelijk zijn we de schout en zijn secretaris van het gerecht Lauwerecht, die de gegevens van alle neringdoenden in dit gerecht nauwkeurig optekenden.

Met deze gegevens konden de volgende pijpenmakers en knechten aan de vergetelheid ontrukkt worden:

- Jan Glansbeek - pijpenmaker
- Jan Versluijs - pijpenmaker
- Pieter de Graaf - pijpenbakker
- Barend Roelofs - pijpenmakersknecht
- Jan van der Sluijs - pijpenmakersknecht
- Pieter van der Sluijs - pijpenmakersknecht

afb. 11

Zij verklaarden allen: „niet gegoed“ te zijn „om te fureren“.

Uit de stukken is ook gebleken dat de namen Versluijs en van der Sluijs vaak verwisseld werden. Zij behoorden blijkbaar tot dezelfde familie. Ook huwden meisjes uit deze familie weer met pijpenmakers, zoals Sofia van der Sluijs met Barend Roelofs.

Omdat niet alle pijpjes werden voorzien van merken (ongeveer 50%), is dit overzicht op lange na niet volledig. Alleen de gemerkte pijpjes hebben ons iets kunnen vertellen over deze tot dusver weinig bekende Utrechtse industrie, die grotendeels in handen was van enkele pijpenmakersfamilies.

P. K. Smiesing

- (1) De typische Utrechtse gewoonte om de letter T weg te laten, vinden we terug op een pijp van Gerrit van Westdijk. Op de scherf op de afb. 4 staat Westdijk.
- (2) Pijpenpotten zijn potten van grof aardewerk waarin de pijpen zorgvuldig in op elkaar gestapelde kranen met de stelen omhoog werden geplaatst om vervolgens gebakken te worden.
- (3) Het glazen, is het mooi glanzend maken van de ongebakken pijp met agaatsteen.
- (4) Hiel, uitsteeksel onder de kop, dat als steun dient bij het laten rusten van de lange pijp.
- (5) Bij datering werd gebruik gemaakt van de „methode Friederich“ om door meting met de schuifmaat de inhoud van de kop vast te stellen. Deze inhoud werd in de loop der tijden, door het goedkoper worden van de tabak, groter.
- (6) De familie Versluijs was ook in Gouda een bekende 18e-eeuwse Goudse pijpenmakersfamilie.
- (7) „De zon der gerechtigheid verlichte ons“.